ANDREA BÖLCSKEI**, Changes in the correlation system of settlement-names derived from church names**

Since the 11th century in Hungary a few inhabited places have been named from the saint to whom the church of the settlement was dedicated. As a consequence settlements having churches, monasteries or other religious buildings dedicated to the same patron saint or to patron saints of the same name could get identical names, which made their localization difficult. To differentiate these identical place-names a distinctive addition (an affix referring to one particular characteristic of the settlement: e.g. its size, its age, its (former) owner, its inhabitants, a surrounding river, mountain or other place etc.) was added to them, a method popular in the naming process with respect to identical place-names of any type. Place-name correlations born in this way display many interesting linguistic and extralinguistic features, some of which are treated in this paper. It has been observed by the author that since the 13th century more and more identical place-names of church name origin have been differentiated with the help of distinctive additions, thus over the centuries up to now with the extension of people's scope of vision this system of place-name correlations has become more and more extended. These differentiated place-names have been particularly popular in Transdanubia, in Transylvania and beyond the river Dráva. The distinctive additions of the differentiated place-names can be divided into distinct semantic categories. The author examines the frequency of distinctive additions appeared until the 15th and in the later centuries, proving that in each period the distinctive additions used most frequently belonged to different semantic classes. Sometimes the distinctive additions of these place-names changed during the centuries: in most cases they were substituted by other differentiating elements, or they disappeared in the course of time.

KARSZTFÖLDRAJZI SZÓKINCSÜNK KÖZÉPKORI ELEMEI ÉS MEGJELENÉSÜK HELYNEVEINKBEN

A kelet-európai síkság felől érkező honfoglaló magyarság a Kárpátok övezte új haza megismeréséig nem karsztos tájakon élt, így nem is voltak önálló szavai a karsztjelenségek megjelölésére. A honfoglalás során és nyomán azután szembe találta magát karsztvidékeink sziklaüregeivel, víznyelőivel és a karsztos felszín egyéb jellemző terepidomaival. Ezek megjelölésére két lehetősége kínálkozott: megnevezhette őket meglévő szókincséből alkotott összetett szavakkal, vagy átvehette azok megjelölésére az itt talált népelemek által használt szavakat. Mint alább látni fogjuk, a honfoglaló magyarság élt mind a két lehetőséggel, és a karsztjelenségek megjelölésére a honfoglalás után így kialakult földrajzi közneveinket megőrizték számunkra – néhol már tulajdonnévvé rögzült alakban – középkori oklevelek, kéziratos kódexek és régi iratok, de még napjainkig is őrzik karsztvidékeink földrajzi nevei és népességének nyelvkincse.

Az egyes karsztjelenségek megjelölésére használt szavainknak a magyar nyelvben való legkorábbi megjelenését nehéz meghatározni. A föltűnő, ráadásul a pásztorok, vadászok és általában a hegyek erdőségeiben tevékenykedő emberek számára napjainkig is menedékül szolgáló barlangok, de még inkább a birtokhatárjelnek kiválóan alkalmas

DOI: https://doi.org/10.29178/NevtErt.2005.21

barlangos sziklák kivételével (mely utóbbiaknak említése már az Árpád-kor óta előfordul okleveleinkben) az egyéb karsztjelenségekről csak véletlenszerűen történik egy-egy említés, bár e szavak a népnyelvben akár már évszázadokkal előbb is használatban lehettek.

Lyuk, kőlyuk, Lyukas-kő. – Vegyük sorra a legmarkánsabb karsztjelenségeket, közülük is elsőként a sziklaüreget, amelyet mai köznyelvünkben és szaknyelvünkben is *barlang*-nak nevezünk. A sziklaüregek megjelölésére kezdetben korábbi szókincsünkből alkotott összetett szavakat használt a magyarság, a *barlang* szó csak az Árpád-kor után fordul elő nyelvünkben egyértelműen 'sziklaüreg' jelentéssel.

Az 'üreg' vagy 'nyílás' jelentésű, finnugor vagy talán még az uráli korból származó, ősi magyar ***lyuk*** szavunk (TESz.) jelölhetett a középkorban önmagában is barlangot, de csak akkor, ha a szövegkörnyezetből kiderült, hogy a szóban forgó lyuk heggyel vagy kősziklával kapcsolatos, hisz különben lyuk sok más összefüggésben is előfordulhat. Lyuk lehet a földben, fában, az ember fogában, zsebén, harisnyáján vagy a cipője talpán és még megszámlálhatatlan egyéb helyen. De ha középkori őseink hegyoldalban tátongó sziklaüregekről beszéltek, akkor az 'üreg, nyílás' jelentésű *lyuk* szót a 'szikla' jelentésű és ugyancsak a finnugor korból származó, ősi magyar *kő* szóval (TESz.) kapcsolták össze és a sziklaüregeket ***kőlyuk*** földrajzi köznéven említették, egy-egy jellegzetes, üreges sziklát pedig ***Lyukas-kő*** vagy ***Likas-kő*** helynéven neveztek meg (DÉNES 1973, 1980a).

A birtokhatárokat rögzítő latin nyelvű oklevelekben már az Árpád-korban, 1296-ban megjelenik Ipolynyék határában egy *Lukaskű* nevű szikla *(lapis lwkaskwy)* (BAKÁCS 1971: 67, 97; GYÖRFFY 3: 224; DÉNES 2003), majd 1299-ben az erdélyi Fehér vármegye határán egy *Likaskő (Licaskew)* (GYÖRFFY 2: 129), azután 1328-ban és 1339-ben is egy-egy ízben említett *Likaskű*-nek *(likasku)* nevezett határjel, 1355-ben pedig ismét egy *Likaskű (likaskw)* nevű szikla (OklSz. 599), mely utóbbi valószínűleg a Kis-Kevély barlangos sziklájával azonosítható (DÉNES 1973). A *Lyukas-kő* vagy *Likas-kő* helynevek középkori okleveleinkben nagy valószínűséggel többnyire 'barlangos hegy, barlangos szikla' jelentésűek, mint ahogy napjainkban a *Likas-hegy*, *Lyukas-gerinc* (Bükk), *Likas-tető*, *Likas-havas* (Gyergyó) néven ismert hegyeink is (DÉNES 1973), amelyeknek barlangjai közismertek.

A 'barlang' jelentésű ***kőlyuk*** *(kőlyok)* szóval, földrajzi köznévvel az 1518 körül készült Peer-kódexben találkozunk (TESz.). De ez a 'barlang' jelentésű ősi magyar szavunk nemcsak középkori iratokban fordul elő, hanem a magyar nyelvterület számos vidékének, különösen Észak-Magyarországnak és a Székelyföldnek élő tájnyelvében (DÉNES 1975a; ÚMTsz.) és mai földrajzi neveinkben a Mecsek-hegységtől a Bakonyon és Vértesen át a Bükk-fennsíkig szerte az országban.

A *kőlyuk – Lyukas kő* szópárral, illetve ez utóbbi 'barlangos szikla' jelentésével azért is foglalkoznom kell, mert a 'barlang' jelentésű *kőlyuk* földrajzi köznevünk sem az értelmező, sem a történeti etimológiai szótárunkban nem szerepel, csak a régi nyelvtörténeti (NySz.) és új magyar tájszótárunk említi (ÚMTsz. 3: 538). A középkori okleveleken határjelként szereplő *lyukas kövek*-ről pedig SZABÓ ISTVÁN történészprofesszor 1969-ben úgy írt, hogy e nevek alatt minden bizonnyal határhalmokban, földhányásokban elhelyezett malomkövet kell sejtenünk (SZABÓ 1969: 114). Annak lehetőségét, hogy

a középkorban egyes határhalmok földhányásába netán malomkövet helyeztek el, nem zárom ki, de azt terepi kutatásaim alapján bizton állíthatom, hogy általam a helyszínen azonosított több középkori és mai *Likas-kő* hegy vagy kőoldal földrajzi neve üreges, barlangos sziklát, a *Kőlyuk* helynév pedig barlangot jelöl (DÉNES 1973).

Esetenként barlangot jelölhet meg a róka, a borz, illetve a vadmacska tanyahelyét jelentő és középkori oklevelekben előforduló számos *Ravaszlyuk* (OklSz.), *Borzlyuk* (OklSz.), illetve *Macskalyuk*, sőt *Macskakő* említések némelyike is (OklSz.), mint ahogy ma is ismerünk *Ravaszlyuk* nevű víznyelőbarlangot Aggtelek határában (a Baradla-barlang egyik víznyelője), *Borzlyuk* nevű barlangot az Alsó-hegyen, Szádvár tövében, *Macska-barlangot* a Pilis-hegységben és *Macskalyuk* nevű víznyelőbarlangot Szögliget határában.

Odú, kőodú, Odvas-kő, Odvas. – A finnugor korból származó ősi örökség az 'üreg' jelentésű ***odú*** szavunk is (TESz.), bár jelentése szűkebb a *lyuk* szavunkénál, mégsem csupán a sziklaüreget jelöli, hiszen odú lehet egy öreg fa oldalában, lehet odvas fogunk és beszélünk a kemence odváról is. Ezért a *lyuk* szóhoz hasonlóan, az *odú* esetében is, ha sziklába mélyül az üreg, azt a *kőodú* földrajzi köznévvel, egy-egy jellegzetes, üreges sziklát pedig az *Odvas-kő* vagy egyszerűen *Odvas* helynéven nevezik meg a középkori iratok (DÉNES 1973).

A kétségtelenül 'barlangos hegy, üreges szikla' jelentésű ***Odvas-kő*** szavunk, illetve helynevünk első említését a bakonybéli Benedek-rendi apátság 1037. évi keltezésű alapítólevelében találjuk *Oduoskw* alakban (TESz.; DÉNES 1973; FNESz.). Történészek megállapították ugyan, hogy az alapítólevél máig fennmaradt másolata egy 1230 körül hamisított oklevélről készült, de föltehető, hogy az *Oduoskw* név a Szent István király által kiadott 1037. évi eredeti (de fönn nem maradt) oklevélben is szerepelt. De akármelyik évet vesszük is figyelembe, az *Odvas-kő* mindenképp a legrégibb, írásban fennmaradt, kétségtelen barlangnevünk. Az oklevélben szereplő sziklának egyébként ma is *Odvas-kő* a neve, és oldalában valóban tágas barlang szája tátong.

Egy 1499. és egy 1507. évi oklevél is említi a Hunyad megyei ***Odvas*** *(Odwas)* falucskát (CSÁNKI 1913: 116–7). A 20. sz. eleji magyar katonai térképeken *Ogres* néven szereplő és Erdőhát (román neve Dumbrava) községhez tartozó, ma is létező, mindössze néhány házból álló kis hegyi település (román neve Gaunoasa) határában, a sűrű bozót közt sikerült fölkutatnom egy vízmosás fölött átívelő, tágas átjáró barlangot, azt az *odvas követ*, amelyről a falucska középkori nevét kaphatta (DÉNES 2004).

A 'barlang' jelentésű ***kőodú*** szavunk, földrajzi köznevünk az 1516–1519 közt készült Jordánszky-kódexben így szerepel: *az kewnek odwa*, az 1525–1531 közt készült Teleki-kódexben pedig *kew odw* alakban (TESz.). A *kőodú* és az *Odvas-kő* tehát a *kőlyuk* és *Lyukas-kő*-höz hasonló névpárt alkot.

Mint említettem, mind az *odú*, mind a *lyuk*, mind pedig a *kő* szavunk magyar nyelvünk ősi öröksége a finnugor korból.

Pest, kőpest, Pestes, Pest-kő > Pes-kő, Pest-hegy, Monohpest. – A honfoglaló magyarok – mint már említettem – nemcsak saját szókincsük elemeiből alkotott összetett szavakkal nevezték meg az itt megismert sziklaüregeket, hanem a Kárpát-medencében

talált népesség 'barlang' jelentésű szavát is átvették. A Duna-kanyar nyugati oldalától kelet felé, az Északi-középhegység vonulatai közt, különösen a későbbi Borsod, Gömör és Torna megyék területén, valamint Erdélyben a magyar honfoglalás idején élt és bolgár jellegű déli szláv nyelvet beszélő népelemektől vette át a magyarság a 'sziklaüreg', valamint 'kemence' jelentésű ***pest*** köznevet, amelyet éppen kettős jelentése miatt többnyire jelzői előtaggal használtak. Ha mészégető kemencét kívántak jelölni e szóval, akkor *mészpest*-ről írtak, ha sziklaüreget akartak megjelölni, akkor *kőpest*, ha barlangos sziklát neveztek meg, akkor *Pest-kő* vagy *Pest-hegy* szerepel a régi iratokban (DÉNES 1964, 1973, 1975a, 1978, 1983, 1991, 1996, 1997a stb.). Egy 1266. évi Árpád-kori oklevelünk a *Monohpest* szikláját *(rupes Munuhpest)* említi, a név előtagjában a görög eredetű, de elődeink által a latinból átvett és 'remete, szerzetes barát' jelentésű *monachus*-ból alakult régi *monah ~ monoh* (TESz.), utótagjában pedig a 'barlang' jelentésű régi *pest* szavunkat (DÉNES 1975a) ismerhetjük föl, a *Monahpest* Árpád-kori földrajzi név jelentése tehát 'Remetebarlang' (DÉNES 1975b, 1983, 1991, 1997a, 1997b), ez a barlangnév pedig mai helynévanyagunkban is gyakori.

Legrégibb ***Pest-hegy***-ünk a Sziklakápolnaként ismert tágas barlangjáról nevezetes mai Gellért-hegy (DÉNES 1964, 1980b, 1983, 2001), róla nevezték *Pest-rév*-nek (1148: *portus Pest*) a lábánál kialakult ősi dunai átkelőhelyet, melynek mindkét oldali kikötőhelye mellett fejlődött ki a révről *Pest*-nek nevezett település, tehát mai fővárosunk magva (PAIS 1954). A keleti oldalon akkor még víz folyhatott abban az ősi kis Duna-ágban, amely valaha a mai Nagykörút helyén húzódott. Így a mai Pest város őse a Duna főága és a Nagykörút helyén volt mellékág által közrefogott szigeten, a révfőnél alakult ki. Ezt a szigetet említhette egy 1061. évi oklevél *Pest szigete* néven (GYÖRFFY 1973: 269). Nevét a sziget talán a településről vagy a révről, de végső soron a Pest-hegyről, illetve barlangjáról kaphatta. Ez az 1061. évi adat a 'barlang' jelentésű *pest* szavunk első okleveles említése. De a Hegyalján, Erdőbénye és Tállya határán emelkedik a ma is e néven ismert *Pest-hegy*, amelynek oldalában nyílik a hegynek nevet adó *Arany-barlang* sziklaürege (DÉNES 1996).

Az 'odvas-kő' jelentésű ***Pest-kő*** helynevünk először egy 1391. évi latin nyelvű oklevélben szerepel *Pestkw* és *Pesthkw* alakban. Ez az említés az oklevél szövegéből kitűnően a mai gerecsei ***Pes-kő***-re vonatkozik, amelynek oldalában nyíló tágas barlang közismert (DÉNES 1973; FNESz.). De nemcsak a gerecsei meg az ugyancsak közismert bükki *Pes-kő* barlangos hegy, hanem az általam megkutatott tarnaleleszi és beretkei *Pes-kő*, meg a kőrösi *Pest-kő* – tehát valamennyi eddig megismert *Pest-kő* és *Pes-kő* – de a hegyaljai *Pest-hegy* oldalában is megtaláljuk a névadó sziklaüreget (DÉNES 1975a, 1983, 1984, 1989, 1996).

Erdélyben az 'odvas-kő, üreges szikla' megjelölésére a középkorban inkább a ***Pestes*** helynevet használták. A Hunyad megyei Nándor falu határában emelkedik az a tágas barlangot magában foglaló szikla, amelynek lábánál futó vízfolyást *Pestes-patak (rivulus Pestus)* néven említi egy 1330. évi oklevél (GYÖRFFY 2: 298). A patak minden bizonnyal a *pestes*, vagyis 'barlangos' szikláról kapta nevét. A Pestes-patak mentén alakult ki aztán elsőként a patakról elnevezett *Felpestes* vagy *Nagypestes* (1330), utóbb az *Alpestes* (1302) település is (DÉNES 2004). A 'barlang' jelentésű *pest* szavunkból vezethető le több más középkori oklevélben szereplő erdélyi *Pestes* földrajzi nevünk is.

A ‘sziklaüreg’ jelentésű ***kőpest*** szavunk először egy 1340. évi oklevélben helynévként fordul elő, de KNIEZSA ISTVÁN megállapítása szerint ez az okleveles hely ma már nem azonosítható (1963: 31). Jómagam a latin nyelvű oklevél szövegének elemzése alapján folytatott terepbejárásaim során megállapítottam, hogy az oklevélben szereplő *mons Kwpesth*, azaz *Kőpest-hegy* a bajnai Őr-heggyel, a helynévben szereplő *Kőpest* pedig a hegy Öreg-lyuk nevű tágas barlangjával azonos (DÉNES 1997a, 1999a). De nemcsak ez az egy, hanem valamennyi régi és mai *Kőpest* helynevünk kétségtelenül ‘sziklaüreg, barlang’ jelentésű (DÉNES 1978, 1983, 1997a, 1999a, 1999b).

Mint látjuk, a *kőpest* és a *Pest-kő* a *kőlyuk* és *Lyukas-kő*-höz meg a *kőodú* és *Odvas-kő*-höz hasonló névpárt alkot.

Barlang. – Ezen földrajzi köznevünk is szláv eredetű, jelentései: ‘tanyahely, búvóhely, vadállat vacka, odúja, medve téli tanyája, sziklabarlang’ (KNIEZSA 1955: 83–4; TESz.). Már egy 1082. évi oklevél említ egy *Burlog* nevű falut, de hogy ez a név a *barlang* szavunkból származna nincs tisztázva; hasonlóképp tisztázatlan eredetű egy 1248. évi oklevelünkben szereplő *Borlogv* és egy 1313. évi *Borlog* helynév is (TESz.). Egy 1357. évi oklevélben említett *spelunca Bohomil porloga* helynév már bizonyosan barlangot jelölt, és az ugyancsak 1357. évi *Borloghyg* is barlangos hegy helyneve lehet (OklSz.). Vitathatatlan adatot az 1395 körül készült Besztercei Szójegyzékben találunk, amely a ‘sziklaüreg’ jelentésű latin *antrum* szó magyar megfelelőjeként a *barlag* szót tünteti föl (TESz.).

Omboly > zsomboly. – A Gömör–Tornai-karsztvidék fennsíkjain a függőlegesen a mélybe nyúló szakadék-barlangokat, néhány falu határában a víznyelőket és egy-két helyen vizenyős területet jelölő *omboly > zomboly ~ zsomboly ~ zombor* ma is élő tájszavunkat (ÚMTsz. 4: 192) valószínűleg ugyanazoktól a bolgár jellegű déli szláv nyelvet beszélő, honfoglalás kori népelemektől vehette át a magyarság, akiktől *pest* szavunkat is, éspedig a honfoglalás idején, illetve azt követően. A szó őse az ószlávban eredetileg ’víz, vizenyős hely’, utóbb ’mélyedés, gödör, amelyben a víz összegyűlik, elnyelődik’ jelentésű volt (DÉNES 1979, 1983; KISS 1987; FNESz. 2: 809). Első írott előfordulását egy 1295. évi oklevélben szereplő határjárásban fedeztem föl, amely a ma Varbóc községhez tartozó középkori Lázó falu Telekes-völgy felőli határán említ „két gödröt, melyeket *omb*-oknak neveznek” *(duas foveas vmbes vocatas)* (DÉNES 1979). Egy az 1560–1580 közötti években készült régi irat Pelsőc határában említi a *Berzétei híd felé az Omboly*-t (ILA 1946: 179). Az *omboly > zomboly ~ zsomboly ~ zombor* szavunk ma nemcsak a gömöri és tornai tájnyelvben él, hanem számos régi és újabb földrajzi nevünkben is, továbbá *zsomboly* alakja mára már meghonosodott a földrajzi szaknyelvben, a szakirodalomban és a tankönyvekben is.

Töbör. – Ugyancsak szláv eredetű a ‘gödör, karsztos mélyedés’ jelentésű *töbör ~ teber* szavunk is. Valószínűleg ugyanazoktól a déli szláv népelemektől vehettük át ezt a földrajzi köznevet is a középkorban, akiktől *pest* és *omboly* szavunkat. Minthogy azonban a töbrök a karsztos felszíneken, fennsíkokon rendszerint nagy számban fordulnak elő, ezért a köztük húzódó birtokhatárok egyértelmű megjelölésére kevéssé

alkalmasak, nyilván ezért nem fedezhettük föl eddig középkori okleveleinkben *töbör* szavunk előfordulását. Legkorábbi említésére egy 1599. évi iratban találtam rá, amely a Gömör megyei Jólész községben élő Keszel vagy Kesely jobbágycsalád földjeit írta össze, köztük szerepel egy föld, mely *a hegyen valo, Kezel Toborinak hyak* (ILA 1944: 455). Ezt a helynevet ma így mondanánk: *Keszel töbre*. A *töbör ~ teber* szavunk tájszóként ma is él a Gömör–Tornai-karszt és a Bükk-hegység vidékén, valamint számos régi és újabb földrajzi névben, de meghonosodott a földrajzi szaknyelvben, irodalomban, s a tankönyvekben is.

Összegzésként elmondható, hogy magyar karsztföldrajzi szókincsünknek a köznyelvben, a tájnyelvben, a szaknyelvben és a helynevekben ma is élő középkori elemei: a *lyuk*, az *odú*, a *pest*, a *barlang*, az *omboly* és a *töbör* szavak, továbbá az összetételek révén kialakult *kőodú* és *Odvas-kő*, *kőlyuk* és *Lyukas-kő*, valamint a *kőpest* és *Pest-kő* szópárok, illetve helynévpárok, meg az előbb említett alapszavak egyéb összetételei, módosulatai, származékai és ragozott alakjai.

***Ördög* és *pokol*, *ördöglyuk* és *Bába-lyuk*.** – Míg az előzőkben tárgyalt *kőlyuk* és *Lyukas-kő*, *kőodú* és *Odvas-kő,* meg a *kőpest* és *Pest-kő* földrajzi közneveink, illetve helyneveink általában 'barlang' jelentésűek, valamint az *omboly*, *zomboly*, *zsomboly*, *zombor* földrajzi köznevek, esetenként helynevek általában 'víznyelő' vagy 'függőlegesen mélybenyúló barlang' jelentésűek, addig az alább tárgyalandó földrajzi nevek csak utalhatnak barlangra, és csak egyes esetekben, de nem föltétlenül 'barlang; víznyelő' jelentésűek.

Pokol szavunk eredeti, egyházi jelentésében a túlvilági örök kárhozat helye, amely azonban a népi képzeletben mélyen a föld alatt lévő, örökké sötét üreg képéhez kapcsolódik. Így nem véletlen, hogy a hegyek sziklái közt nyíló és a sötét mélységbe vesző barlangszájakat a nép a pokol kapujának vélte, és így a *pokol* szó másodlagos jelentése az 'üreg, barlang' lett (TESz.). A Magyar Oklevél-szótár is számon tartja a *pokol* szó 'barlang' jelentését és idéz egy 1234-ben kelt oklevélből, amely szerint a nép egy bizonyos üreget *(quandam cauernam) poklos verem*-nek nevez (OklSz.). Közismert, hogy midőn 1411-ben Tari Lőrinc, Zsigmond királyunk pohárnokmestere Írországba zarándokolt, hogy ott Szent Patrik barlangjában imádkozzon, erről a korabeliek és utóbb Tinódi Lantos Sebestyén is mint Tar Lőrinc *pokol*járásáról írtak, illetve beszéltek.

Ördög szavunk gyakran szerepel földrajzi neveinkben barlanggal kapcsolatban, úgy is, mint az ördög birodalmának, a pokolnak bejárata. Az alvilág urának emberfeletti hatalmával a patak útjába emelt és azt kerülőre kényszerítő szikla is lehet ördögi mű helyneveinkben, különösen akkor, ha tágas barlangszáj (a pokol kapuja) is ott tátong a hegy oldalában, mint a Telekes-völgyi *Ördög gátja (Urdunggata)* esetében, amelyet már egy 1298. évi oklevél is említ. *Ördög-gát*-nak nevezi ma is a környék népe, a barlangot pedig *Ördög-gát-barlang*-nak, és e néven tüntetik fel a térképek is (DÉNES 1998: 280).

Ördöglyuk helynevek számos középkori oklevélben és egyéb régi iratokban gyakran előfordulnak országszerte, a Dunántúltól a Felvidéken át a Székelyföldig, és közismertek napjainkban is. Ezek egy része függőlegesen a mélybe szakadó barlang nyílása vagy karsztos víznyelő, amelyben valóban ördöngös módon tűnnek el a beléfolyó vizek.

De *Ördöglyuk* helynév előfordul szűk, sötét völgyek megjelölésére, sőt több helyütt, például Baranya megyében 1466-tól számos oklevélben településnévként is. *Ördöglyuk* szavunk nemcsak helynév, hanem 'barlang' jelentésű földrajzi köznév is. KADIĆ OTTOKÁR „A barlangok elnevezéséről" című dolgozatában így ír róla: „*Ördöglyuk* vagy *zsomboly*. Kisebb vagy nagyobb nyílású üreg, mely főleg függőlegesen lefelé terjed... A nép az ilyen típusú barlangokat leggyakrabban *ördöglyuknak*, egyes vidéken pedig *zsombolynak* nevezi" (KADIĆ 1913). A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága kiadásában megjelent „A földrajzi nevek helyesírása" című kötet (1998) „A kötőjellel kapcsolandó gyakoribb földrajzi köznevek jegyzéke" cím alatti fölsorolásban szerepelteti az *ördöglyuk* és az *ördöglik* szavakat. – Hogy egy víznyelőbarlangot miért nevez *ördöglyuk*-nak a nép, azt az imolai falusi bíró 1864-ben, a Tudományos Akadémia PESTY FRIGYES által szervezett helynévgyűjtése kapcsán megküldött jelentésében így fogalmazta meg: „A Tóberke-völgy fenekén van egy gödör melly *ördöglyuknak* neveztetik, ezen gödör áll kövekbül, melly gödör a körülötte lévő tájrúl zápor vagy hóbúl levő vizet azonnal elnyeli, ezért nevezik *ördöglyuknak*."

Bába szavunk alapjelentése 'vénasszony', ebből alakulhatott ki a 'tapasztalt, a gyermeket világra segítő, idős asszony', a 'szülésznő' jelentés, az 'orvosolni is tudó javasasszony', de az 'ártani is tudó, ördöggel cimboráló, ördöngös *boszorkány' (vasorrú bába, boszorkánybába, ördögbába)* jelentés is (ÚMTsz.). Hogy helynevekben a *bába* szó az *ördög* szinonimája lehet, azt már egy 1446. évi oklevél szövege is példázza, amely egy kis völgyet így említ: *Bábavölgye*, más néven *Ördögmaróvölgye* (*Babawelge alio nomine Erdegmarowelge*) (OklSz.).

Bába-lyuk Aggtelek határában egy víznyelő neve, régi népi elnevezés, VASS IMRE is említi (1831); a víznyelő körül elterülő földeknek *Bába határa* neve már egy 1694. évi oklevélben is szerepel (ILA 1944: 11). Aggteleken egy a vizeket ördöngös módon elnyelő sziklatoroknak a neve *Bába-lyuk*; hasonlóképp a közeli Alsó-hegyen egy felszíni lefolyással nem rendelkező völgynek, melyben a hegyoldalakból lefutó vizeket négy víznyelő torka is ördöngös módon elnyeli, *Bába-völgy* a neve, szintén régi népi elnevezés, Bódvaszilas község 1851. évi kataszteri határleírásában is olvashatjuk (DÉNES 1993).

Irodalom

BAKÁCS ISTVÁN 1971. *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest.

DÉNES GYÖRGY 1964. Budapest – Barlangváros. *Magyar Ifjúság* 21. sz.

DÉNES GYÖRGY 1973. Középkori magyar barlangnevek. *Karszt és Barlang* 5–6.

DÉNES GYÖRGY 1975a. A Peskő hegynév és a tarnaleleszi Peskő barlangjai. *Karszt és Barlang* 25–8.

DÉNES GYÖRGY 1975b. A Munuhpest felfedezése. *Turista*. máj.: 48.

DÉNES GYÖRGY 1978. A csíkszentdomokosi Kőpest. *Karszt és Barlang* 35–38.

DÉNES GYÖRGY 1979. Mi a zsomboly és honnan ered ez a szó? In: *A KPVDSZ Vörös Meteor Természetbarát Egyesület Évkönyve*. Budapest. 177–84.

DÉNES GYÖRGY 1980a. Kőlyuk, pest, barlang. Kutatás barlangnevek nyomában. In: *A KPVDSZ Vörös Meteor Természetbarát Egyesület Évkönyve*. Budapest. 99–102.

DÉNES GYÖRGY 1980b. Pest névadója – a Gellért-hegy barlangja. *Élet és Tudomány* 6: 171–3.

DÉNES GYÖRGY 1983. Wörter bulgarisch-slawischen Ursprungs für „Höhle" in der Ungarischen Sprache. In: *European Regional Conference on Speleology. Sofia–Bulgaria, 1980. Proceedings.* Sofia. 1: 204–5.
DÉNES GYÖRGY 1984. A Beretkei-karszt barlangnevei és egyéb helynevei. *Karszt és Barlang* 77–86.
DÉNES GYÖRGY 1989. Újabb Pest-kő a Gömöri-karsztban. In: *A KPVDSZ Vörös Meteor Természetbarát Egyesület Évkönyve* 93–6.
DÉNES GYÖRGY 1991. Földtudományi módszerek szerepe a földrajzi nevek névtudományi kutatásában. *Névtani Értesítő* 13: 58–60.
DÉNES GYÖRGY 1996. A Pest-hegyi Arany-barlang. In: *Tanulmányok a 6. Nemzetközi Pszeudokarszt Szimpóziumról. Galyatető, 1996. szept. 19–22.* Isztimér. 117–35.
DÉNES GYÖRGY 1997a. Erwähnung von Höhlen in mittelalterlichen ungarischen Urkunden. *Acta Carstologica* 2*:* 35–9. Ljubljana.
DÉNES GYÖRGY 1997b. A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. In: *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei*. Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. Miskolc–Budapest. 284–8.
DÉNES GYÖRGY 1998. A Torna megyei Galyaság középkori történeti földrajza. In: *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza. 273–87.
DÉNES GYÖRGY 1999a. Középkori Kőpest-hegy és barlangja a Gerecsében. *Barlangkutatók Szakmai Találkozója 1999. nov. 5–7. Tatabánya. Összefoglalások.* Tatabánya. 2–3.
DÉNES GYÖRGY 1999b. Kőpes(t) helynév Borsodnádasd határában. *Névtani Értesítő* 21: 107–12.
DÉNES GYÖRGY 2001. A Gellért-hegy karsztja és barlangjai. *Karsztfejlődés* 6. Szombathely. 133–41.
DÉNES GYÖRGY 2003. Középkori oklevelekben említett sziklaüregek az Ipolytól északra húzódó hegyek közt. *Gömörország* 2: 4–7.
DÉNES GYÖRGY 2004. A Hunyad megyei Pestes és Odvas barlangjai. *Karsztfejlődés.* Szombathely. 9: 279–89.
GYÖRFFY GYÖRGY 1973. Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története*. 1: 217–349.
ILA BÁLINT 1944/1946. *Gömör megye* 2, 3. Budapest.
KADIĆ OTTOKÁR 1913. A barlangok elnevezéséről. *Barlangkutatás* 4: 163–6.
KISS LAJOS 1987. Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 342–5.
KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Budapest.
KNIEZSA ISTVÁN 1963. Charakteristik der slawischsen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica* 9: 27–44.
PAIS DEZSŐ 1954. Budapest. kialakulásának kezdetei. *Magyar Nyelv* 506–13.
SZABÓ ISTVÁN 1969. *A középkori magyar falu*. Budapest.
VASS IMRE 1831. *Az Agteleki Barlang leírása*... Pest.

DÉNES GYÖRGY

GYÖRGY DÉNES, **Medieval elements of Hungarian karstgeographic word stock and their appearance in place-names**

The conquering Hungarians arriving from the Plains of Eastern Europe had not lived in karstic areas before, thus they had no inherited vocabulary to refer to karstic phenomena. In their new homeland surrounded by the Carpathians, however, they found karstic cavities, gullies and other characteristic landmarks of dolomitic landscape. They named them either by forming compound words from the items of their existing vocabulary or by borrowing words from Slavic peoples living here. Some of these words are still used in today's standard Hungarian. Other words have been preserved in place-names up until now.